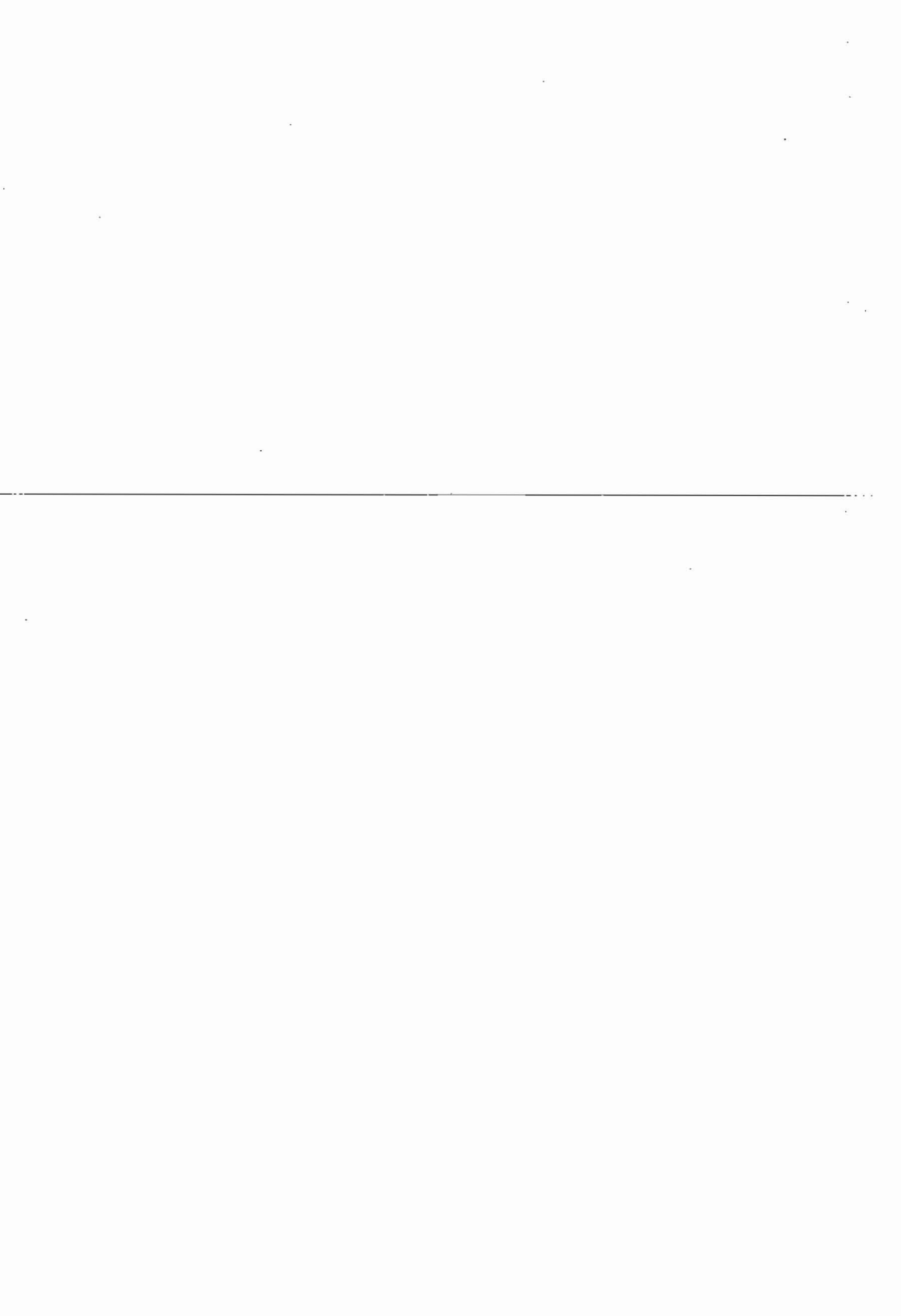

**Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΔΙΑΛΟΓΙΚΗ
ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΤΟ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
Τὸ ἀγενὲς τῆς πρώτης δημιουργίας
καὶ ἡ ἐξελικτικὴ του πορεία**

ΥΠΟ
ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

**Η ΔΙΑΡΚΗΣ ΔΙΑΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ
ΤΟ ΑΓΙΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ
ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ
Τὸ ἀγενές τῆς πρώτης δημιουργίας
καὶ ἡ ἐξελικτικὴ του πορεία**

ΥΠΟ
ΜΑΝΤΖΑΝΑΡΗ Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Τὸ ἀποκαλυπτικὸ πνεῦμα τῆς Καππαδοκίας σκέψης

Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης (335-395 μ.Χ.) διαγράφεται σὲ μιὰ περίοδο, ὅπου οἱ προκλήσεις τῶν αἱρέσεων, οἱ ἐνδοεκκλησιαστικὲς δυσλειτουργίες καὶ οἱ ἐπιμέρους ζυμώσεις μὲ τὸ περιορῶν πολιτιστικὸ περιβάλλον ἀποτελοῦν μιὰ συνεχὴ διαλογικὴ ἀναφορὰ τοῦ πνεύματος τῆς Καππαδοκίας σκέψης. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀναζητᾷ τὴν πολιτιστικὴ πρόκληση τοῦ περιβάλλοντός του καὶ δρᾷ μεταμορφωτικὰ ἔχοντας ὡς ἀπαρχὴ τὴν ἐκκλησιοκεντρικὴ ἔδραση τῆς ἀγιοπνευματικῆς του δυναμικῆς.

Ἡ ἐπικαιρότητα τῆς Καππαδοκίας σκέψης καὶ εἰδικότερα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης εἶναι διαχρονικὴ, διότι ἀφενὸς μὲν συνιστᾷ τὴν ἴδια ἐρμηνευτικὴ κριτικὴ τῶν κοσμικῶν μεταβολῶν, ἀφετέρου δὲ σχετίζεται πάντα μὲ ἀπτὰ γεγονότα, ποὺ ἀναφύονται ἀπὸ τὴν ἐκάστοτε ἱστορικὴ πραγματικότητα. Τὸ θαῦμα τοῦ κόσμου, ὡς ἡ ἔλλογη συγκρότησή του, ἀποκαλύπτεται συνεχῶς καὶ διαχέεται σὲ κάθε ἐπιστημονικὴ ἔκφανση. Ἡ ὀρθόδοξη Θεολογία δὲν εἶναι ἐγκλειστη σὲ στατικὰ μοντέλα σκέψης, ἀλλὰ διανοίγει συνεχῶς νέες προοπτικὲς ἀγκαλιάζοντας κάθε καινούργια ἀνακάλυψη τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας ὑπὸ τὸ φῶς τῆς θείας ἀποκάλυψης.

Σε αυτό το πνεῦμα ἡ ἀποκαλυπτική Θεολογία, ὡς ἓνα δυναμικὰ ἐξελλισσόμενο γεγονός, τίθεται ἀρωγὸς σὲ κάθε νέα ἀναζήτηση καὶ ἀναπτύσσει ἐρευνητικὴ διάθεση προκειμένου νὰ μεταμορφώνει κάθε φορὰ τὴν περιβάλλουσα ἱστορικὴ πραγματικότητα πρὸς τὸ βέλτιστον. Ἡ διαλεκτικὴ τῆς Θεολογίας διαυγάζει ἢ νοηματοδοτεῖ τὸ κοσμικὸ γεγονός ἔχοντας ὡς ἀφετηρία τὴ διπλὴ μεθοδολογία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ κίνηση τῆς πνευματοκίνητης ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης ἀποφαίνεται δόκιμα ἐξωστρεφῶς σὲ κάθε πρό(σ)κλήση καὶ διαλέγεται μὲ κάθε νέα ἀνακάλυψη τῶν κοσμικῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὀρθόδοξη ἀποκαλυπτικὴ Θεολογία δίνει πάντα τὸ παρὸν σὲ κάθε νέο γεγονός, πού ἀφορᾷ στὸν ἄνθρωπο καὶ ἀγκαλιάζει κάθε ἐπίτευγμά του, πού κινεῖται πρὸς μία Σοφία² ἁγιοποιητικὴ.

Θεμέλιο αὐτῆς τῆς ἐξωστρέφειας ἀποτελεῖ ἡ σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ὁ ἄνοιχτος ὄντολογικὸς προσανατολισμὸς ἐδράζεται στὸ πράττειν διὰ τοῦ λόγου. Ὁ ἄνθρωπος συνεργεῖ στὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ ἀνακαλύπτοντας ἐνεργητικὰ διὰ τοῦ λόγου του ὅσα τοῦ ἀποκαλύπτονται καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο συμμετέχει συμφιλιωτικὰ στὴν ἐνοποιητικὴ πορεία τῶν πάντων. Ἡ δημιουργικὴ καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου ἀναδεικνύει τὴν ἀδιάπτωτη πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἱστορία.

Ἡ ὀρθόδοξη Θεολογία πλουτίζει κάθε πεδίο συνάντησης μὲ κάθε καινούργια ἐξέλιξη καὶ ἀνακάλυψη. Ἡ δυναμικὴ τῆς κατεύθυνση δὲν τὴν ἀποστασιοποιεῖ καὶ δὲν τὴν κλονίζει ἀπὸ κανενὸς εἶδους νέα γνώση καὶ ἐπιστημονικὴ γειτνίαση. Ἡ ἐπ' ἀγαθῷ συνεισφορὰ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ ἡ ἀναφορὰ τους στὴ «φαρμακοποιό» τους σύσταση συνδράμουν στὴν ἀκριβὴ ὀριοθέτησή τους. Τὸ παρὸν τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας παρέχεται ἀφειδῶς σὲ κάθε νέα πρόκληση καὶ ἐπιστημονικὴ ἀναφορὰ. Ἐξάλλου δὲν ὑπάρχει ὅποιαδήποτε ὑποψία ἐκπληξης γιὰ τὰ μεγάλα τῆς δημιουργίας, διότι ὁ θαυμασμὸς γιὰ κάθε ἔργο τοῦ Θεοῦ, ἢ κάθε γνώση γιὰ τὴ δομὴ καὶ σύσταση τῆς δημιουργίας³ ἀποτελεῖ μιὰ ἐμπειρικὴ καὶ

1. Μ. Γ. Μπέζου, «Μεταξὺ ἀπολογητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς», σ. 35.

2. Πρὸς Κορινθίους Α', 2,6-7: «Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις, σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου τῶν καταργουμένων».

3. Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 92: «Ὅ,τι μπορεῖ νὰ κάνει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς εἶναι λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι στὴν πραγματικότητα ὑπάρχει κρυμμένο στὰ σπλάχνα τῆς πραγματικότητος». Βλ. καὶ Π. Κα-

λειτουργικὴ σχέση τῆς ὑπαρξῆς μὲ τὸ λόγο τῶν πραγμάτων⁴. Ἐξάλλου ὁ γεγυμνασμένος νοῦς μπορεῖ νὰ στοχάζεται «οὐκ ἔξω τοῦ πρέποντος»⁵.

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, στὸ τέλος τοῦ 4^{ου} αἰώνα, ἐμβαθύνει τὸ νόημα τοῦ πολιτιστικοῦ γίγνεσθαι διατυπώνοντας σειρὰ θεωρήσεων καὶ γιὰ τὶς κοσμικὲς διαδικασίες προκειμένου νὰ ἐμπλουτίσει τὴν σχέση του μὲ τὸ Θεό. Στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς θεωρήσεως θὰ ἐξετάσουμε ἐπιμέρους θεματικές, οἱ ὁποῖες ἄπτονται τῶν σχέσεων Θεολογίας καὶ Βιολογίας.

Προϋποθέσεις διαλόγου

Προκειμένου νὰ ἐξετάσουμε τὶς ἐνδεχόμενες σχέσεις τῆς θεολογικῆς σκέψης καὶ τῆς ἐπιστήμης τῆς Βιολογίας στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ἐμβάλλουμε στὴ βάσανο τῆς προβληματικῆς ἐκείνης τὶς προϋποθέσεις, ποὺ διαφυλάσσουν λειτουργικὰ τὰ ὅρια καὶ τὴν ταυτότητα τῶν δύο περιοχῶν.

Οἱ προϋποθέσεις, στὶς ὁποῖες ἀναφερόμαστε, ἀφοροῦν στὴ διπλὴ θεολογικὴ μεθοδολογία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, ἡ ὁποία υἰοθετεῖ καὶ τὴν χαρισματικὴ ἐμπειρία καὶ τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἔρευνα ἐντασ-

νελλόπουλου, *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*, σ. 57: “Μπορεῖ, ὅμως, νὰ ἐξαντλεῖ ὁ περιορισμένος ἀνθρώπινος νοῦς στὴ λογικὴ του λειτουργία τὸν κόσμο ὁλόκληρο, τὸν κόσμο καὶ τὴν οὐσιαστικὴ του ὑπόσταση; Θά’ταν παράλογο ἂν ἔλεγα ναί”.

4. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἐξαήμερου*, P.G. 44,61A: “Καὶ ταῦτα μετὰ τὴν θεόπνευστον ἐκείνην τοῦ πατρὸς ἡμῶν εἰς τὸ προκειμένον θεωρίαν, ἦν οἱ ἐγνωκότες πάντες, οὐδὲν ἔλαττον τῶν αὐτῶ Μωυσῆ περιφιλοσοφημένων θαυμάζουσιν”. Βλ. καὶ Χ. Γιανναρά, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρω*, σ. 117: “...Ὁ λόγος τῆς κοσμιότητος τοῦ κόσμου, τὸ κάλλος ὡς ἀλήθεια τῶν ὄντων, δὲν ἐξαντλεῖται γνωστικὰ σὲ ἓνα “σημαντικὸ” προσδιορισμὸ (ἀριθμητικὸ καὶ ποσοτικὸ) ἀπὸ τὸν ἀνθρώπινον λόγο, ἀλλὰ συναντιέται μὲ τὸν ἀνθρώπινον λόγο στὰ πλαίσια ἐνὸς προσωπικοῦ διαλόγου, ἐνὸς γεγονότος προσωπικῆς σχέσης”. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἐξαήμερον τοῦ Μ. Βασιλείου*, σσ. 67 κ.ἑ. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, «Οἱ δύο “Δημιουργίες” στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», σσ. 179-180.

5. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς* P.G. 44,125B: “Ἡ δὲ τοῦ λόγου ὑπόθεσις τολμηρὰ μὲν ἴσως τοῖς πολλοῖς εἶναι δόξει, πλὴν οὐκ ἔξω τοῦ πρέποντος ἐνομήσθη”. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἐξαήμερον τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 187: “Ἄλλο ἢ ἐπιστημονικὴ «διάκριση» μὲ τὰ γεγυμνασμένα αἰσθητήρια, καὶ ἄλλο ἢ ἐπιστημονικὴ γνώση, μολοντί καὶ τὰ δύο εἶναι συνταιριασμένα καὶ λειτουργικὰ συνδεδεμένα”.

σόμενες σε μία συνεχή αγιοποιητική πορεία⁶. Η παραπάνω σημείωση δηλώνεται προκειμένου να αποφύγουμε το «βρόγχο» της κατά γράμμα θεοπνευστίας της Άγιας Γραφής⁷ και επιπλέον να αποφύγουμε τη στατική αντίληψη και νοοτροπία της «κλειστής» πορείας στο Έκκλησιαστικό γίγνεσθαι.

Ο συνεχής διάλογος με το Θεό αναδεικνύει τη μοναδική και ανεπαλήθετη καθολικότητα του κάθε ανθρώπου. Η διερεύνηση της σοφίας στους άκτιστους λόγους του Θεού κατατείνει στην αναγέννηση και μεταμόρφωση της κοσμικής πραγματικότητας καταργώντας κάθε δυαλιστική έρμηγευτική της κτίσης και του ανθρώπου.

Σε αυτή τη μεταμορφωτική πορεία το πρόσωπο μπορεί να συναντάται απρόβλεπτα⁸ με το «πρόσωπο» του κόσμου κατανοώντας την έτερη συμπεριφορά του κοσμικού γεγονότος στη βάση μιας άνοιχτης διαλογικότητας. Αυτή η άρμονική συμπίεση δημιουργεί συνεχώς νέες όψεις του κόσμου διαρρηγνύοντας τη στατική και μονολιθική θεώρηση κάθε νετερμινιστικής παραδοχής. Η κτίση αποτελεί μία συνεχή έκπληξη, όπου η μετάβαση από τον έναν αποκαλυπτόμενο αναβαθμό στον

6. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ιου Θεολογικού λόγου*, P.G. 36,13CD: “Οὐ παντός, ὃ οὔτοι, τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός οὐχ οὔτω τὸ πρᾶγμα εὐωνον, καὶ τῶν χαμαὶ ἐρχομένων. Προσθήσω δέ, οὐδὲ πάντοτε οὐδὲ πᾶσιν οὐδὲ πάντα, ἀλλ’ ἔστιν ὅτε, καὶ οἷς καὶ ἐφ’ ὅσον. Οὐ πάντων μὲν ὅτι τῶν ἐξητασμένων καὶ διαβεβηκότων ἐν θεωρίᾳ καὶ πρὸ τούτων, καὶ ψυχῆν καὶ σῶμα κεκαθαρμένων ἢ καθαιρομένων, τὸ μετριώτατον”. Ἡ στοχαστική ἢ ἀκαδημαϊκὴ θεολογία ἔπεται τῆς χαρισματικῆς Θεολογίας. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία*, τ.μ. Α’, σ. 138: “ἡ χαρισματικὴ καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ, σίγουρα ἀναφέρονται στὴ βασικὴ διαφορὰ κτιστοῦ καὶ ἀκτιστοῦ, τὴν ὁποία μὲ ποικιλία ἐκφραστικῶν τρόπων κάνει ἡ Ὁρθόδοξη παράδοση ἀπὸ τὰ πρῶτα τῆς βήματα. Μὲ ἄλλα λόγια στὸ κτιστὸ ἀναφέρεται ἡ ἐπιστημονικὴ θεολογία καὶ στὸ ἀκτιστὸ ἢ χαρισματικὴ”. Χ. Σταμούλη, *Κάλλος τὸ ἅγιον*, σ. 137: “Τὸ ἀκτιστὸ καὶ τὸ κτιστὸ πραγματοποιοῦν τὴ σχέση κοινωνίας τους ἐξαιτίας τῆς ἀποκαλυπτικῆς πράξης τοῦ Θεοῦ, ποὺ προηγεῖται, καὶ τῆς ἐλεύθερης κατάφασης τοῦ κτιστοῦ στὴν κλήση τοῦ Θεοῦ ποὺ ἀκολουθεῖ”.

7. Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 9: “...δὲν παραλείπω νὰ μνημονεύσω τὸ βρικολάκισμα «τῆς κατὰ γράμμα θεοπνευστίας» τῶν βιβλικῶν κειμένων - μᾶς κατὰ βάση θεωρίας τῆς προτεσταντικῆς ὀρθοδοξίας τοῦ 17^{ου} αἰῶνα...”.

8. Χ. Γιανναροῦ, *Μετα-νεωτερικὴ Μετα-φυσικὴ*, σ. 139: “Ὁ λόγος τοῦ παρατηρητῆ συναντᾷ τὸ λόγο τῶν παρατηρουμένων, γιὰ νὰ συγκροτηθεῖ ἕνας ἀπρόβλεπτος διάλογος ποὺ εἶναι πάντοτε κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ δύο παράλληλους μονολόγους”.

ἄλλο νὰ ἀπαντᾷ στὴν ἐπιστημονικὴ διερεύνηση. Ἔτσι, ἡ θεωρία⁹, ἡ θεὰ τοῦ κόσμου γίνεται συνεχῶς πιὸ προσιτὴ καὶ πιὸ συμβατὴ μὲ κάθε μορφῆς λειτουργικὴ συνάντηση τοῦ προσώπου μὲ τὸ ἐνδεχόμενον κοσμικὸ γεγονός.

Ὡστόσο αὐτὴ ἡ συνάντηση δὲν εἶναι μιὰ δεδομένη κατάκτηση. Ἀποτελεῖ μιὰ συνεχῆ ἐνατένιση τοῦ προσώπου πρὸς μιὰ δημιουργικὴ σχέση, πρὸς ἓναν δυναμικὸ τρόπο ἀναφορᾶς στὸ πεδίο τῆς κίνησής του πρὸς τὸν κόσμον. Καὶ σὲ αὐτὴν τὴν κίνηση ἡ πρωταρχικὴ προϋπόθεση νοηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν αὐτάρκεια τοῦ φωτισμένου νοῦ νὰ ὑπερβαίνει τὴ λογικὴ ἀκολουθία τῆς διάνοιας καὶ νὰ ἀντιλαμβάνεται κάθε ἀποκεκαλυμμένη ἐνέργεια τῆς θείας Σοφίας. Διότι πῶς ἀλλιῶς νὰ παρακολουθήσεις τὶς διαρκεῖς μεταβολές καὶ τὶς ἐξελίξεις τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας, ὅταν δὲν συνειδητοποιεῖς τὶς πνευματικὲς ἀπαρχές τῆς γνώσης; Πῶς νὰ συλλαμβάνεις τὴν ἐσωτερικὴ δομικὴ ὁλότητα ἑνὸς κοσμικοῦ γεγονότος, ὅταν ἐπικαθορίζεις σὲ αὐτὸ μιὰ συνεχῆ ἀναλυτικὴ καὶ περιγραφόμενη ἀντικειμενοποίησή του στὰ πλαίσια ἑνὸς συστήματος ταξινόμησης καὶ ἐπιμερισμοῦ; Πῶς νὰ παρατηρήσεις τὶς ὅποιες ἐνδεχόμενες ἐκφάνσεις καὶ σχέσεις ἑνὸς γεγονότος, ὅταν αὐτὸ ὑπόκειται σὲ περιορισμούς ἢ σὲ συμβάσεις πού ἀφοροῦν στὴν παρατήρησή του; Πῶς, τέλος, θὰ ὑπερβείς αὐτοὺς τοὺς ἐγγενεῖς περιορισμούς τῆς ἀντικειμενικοποίησης, πού ἀντανακλοῦνται ἀπὸ τὴ διάνοια, ὅταν ἀκρωτηριάζεις τὴν ἀποκαλυπτικὴ σοφία τοῦ Δημιουργοῦ;

Ὅταν διαρρηγνύουμε τὶς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς μας, ὅταν ἐμμένουμε στὴν τροχιά τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς παραδοχῆς μας, ὅταν μετροῦμε ποσοτικὰ τὰ πάντα μὲ κριτήριον τὸ λογικὸ ἐπιμερισμὸ καὶ τὴν ὀρθολογικὴ ἀποτύπωση, τότε ἀπομακρυνόμαστε ἀπὸ κάθε λογῆς ἐνδεχόμενῃ ὑπέρβαση καὶ τελματώνουμε στὴν περιοριστικὴ ὑποταγὴ τῆς λογικῆς ἀντίληψῆς μας. Γιατὶ ὁ φωτισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἀλλοιωτικὴ νήψη, ἡ ἐσωτερικὴ μεταμόρφωση, τὸ θαῦμα, ἡ ἀγαπητικὴ σχέση, ἡ ἀποκάλυψη, ἡ κένωση, ὁ ἐγκλεισμὸς τοῦ Θεοῦ στὴν καρδιά μας δὲν ἐκκινοῦν μόνο ἀπὸ λογικὲς ἀρχές, ἀλλὰ σηματοδοτοῦν μιὰ δυναμικὴ ὄντολογικὴ πρόταση πού προσανατολίζεται στὴ βάση τοῦ ἀποκαλυπτόμενου θεϊκοῦ μυστικοῦ φωτός.

9. Σ. Γουνέλα, "Περὶ ἐπιστήμης ἢ «κενῆς ἀπάτης»", σ. 74: "Ἡ θεωρία σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν εἶναι κάτι ὡς ἐσωτερικὴ ὁμιλία πού γίνεται κατὰ παραχώρησιν Θεοῦ καὶ ὡς σταδιακὴ ἐξοικείωσιν μὲ τὸ θαῦμα".

Πίστη και επιστήμη

Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις μπορεί κανείς να διαχωρίσει τις περιοχές της πίστης και της επιστήμης¹⁰, πέρα από τις άπολογητικές¹¹ προσπάθειες, οι οποίες αφορούν στην προσπάθεια έναρμονίσεως της πίστης και της γνώσης¹². Η έρμηνευτική του Γρηγορίου Νύσσης έχει ως βάση την ιστορική διάσταση της Θεολογίας και μόνο μέσα από αυτή την παραδοχή αντιμετωπίζει δυναμικά το πλαίσιο σχέσεων κόσμου και ανθρώπου. Η ιστορικότητα της αποκάλυψης διαλέγεται με την ιστορική πορεία του ανθρώπου και παρουσιάζει τη Θεολογία, ως μία συνεχώς επεκτεινόμενη και αυξανόμενη έρευνητική διαλεκτική.

10. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, P.G. 29,25A: “Οὐ γὰρ ἐλαττοῦται ἢ ἐπὶ τοῖς μεγίστοις ἔκκληξις, ἐπειδὴν ὁ τρόπος καθ’ ὃν γίνεται τι τῶν παραδόξων ἐξευρεθῆ· εἰ δὲ μὴ ἀλλὰ τό γε ἀπλοῦν τῆς πίστεως ἰσχυρότατον ἔστω τῶν λογικῶν ἀποδείξεων”. Βλ. και Πρωτοπρεσβυτέρου Γ. Μεταλληνοῦ, “Ἐκκλησία και επιστήμη τὸν 18ο αἰώνα”, σ. 74: “...ὅτι ὅσα μποροῦν νὰ βοηθήσουν τὴ σωτηρία μας, ἀπὸ ὅπου και ἂν προέρχονται, «παντὶ σθένει χρῆναι φαιμέν» ὅ,τι ὁμως δὲν συντελεῖ στὴ σωτηρία μας πρέπει νὰ τὸ ἀπορρίψουμε”. Βλ. και Λ. Σιάσου, *Αἶμα Σταφυλῖς*, σ. 154: “Ὅταν δὲ ὀμιλοῦμε γιὰ ἐπιστημονική θωράκιση τῆς ὀρθόδοξης Θεολογίας, ἐννοοῦμε ὄλην ἐκείνη τὴ μακρὰ πνευματική σπουδὴ και σκευὴ με τὴν ὁποία οἱ συγγραφεῖς τῆς τὴν ὀριοθέτησαν με σπάνια ἀκριβογνωσία γενικῶς ἀπέναντι στὴν ἀρχαιοελληνική φιλοσοφία και ἐπιστήμη”.

11. Μ. Μπέγζου, “Μεταξὺ ἀπολογητικῆς και ἀποκαλυπτικῆς”, σ. 35: “...ἀπὸ τὸν 17^ο ὡς και τὸν 19^ο αἰώνα, ὅταν μαινόταν ἡ διαμάχη θεολόγων και ἐπιστημόνων, κάθε μεταξὺ τους συζήτηση εἶχε ὡς ἐπίκεντρο τὴν Γένεση, τὸ πρῶτο κείμενο τῆς Ἀγ. Γραφῆς, και μάλιστα τὰ ἀρχικά του ἐδάφια περὶ τῆς δημιουργίας, δίνοντας ἔτσι τὴν ἀφορμὴ στὴν ἐκκόλαψη τῆς ἰδεολογικῆς πολεμικῆς και τῆς θεολογικῆς ἀπολογητικῆς”. Βλ. και Ν. Ματσούκα, *Κείμενο, μετάφραση, εἰσαγωγή στὸ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὀρθοδόξου πίστεως*, σ. 468: “ἡ θεολογία δὲν ἐνοχλεῖται πιά ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει ἀνατραπεί τὸ γεωκεντρικὸ σύστημα, ἔτσι μπορεῖ νὰ μὴν ἐνοχλεῖται ἀπὸ καμιά ἄλλη ἐπιστημονική γνώση ἢ ὑπόθεση (ὅπως εἶναι ἡ θεωρία τῆς ἐξελίξεως ἢ τῆς κατασκευῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν ἀνόργανη ὕλη κ.ἄ.). Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι σύγχρονη ἀπολογητική μέθοδος, ἀλλὰ συνεπέστετες προεκτάσεις και ἐφαρμογές τῆς ἀποφατικῆς θεολογίας...”.

12. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια Θεολογικά II*, P.G. 90,1225B: “Ἡ πίστις ἀναπόδεικτος γνώσις ἐστίν. Εἰ δὲ γνώσις ἐστίν ἀναπόδεκτος, ἄρα σχέσις ἐστίν ὑπὲρ φύσιν ἢ πίστις, δι’ ἧς ἀγνώστως, ἀλλ’ οὐκ ἀναποδείκτως ἐνούμεθα τῷ Θεῷ κατὰ τὴν ὑπὲρ νόησιν ἔνωσιν”. Βλ. και P. Sherrard, “Ὁ ἀπανθρωπισμὸς τοῦ ἀνθρώπου”, σ. 56: “...οἱ θεολόγοι, τῆς περισσότερες φορῆς, ἀποκοιμήθηκαν ἀπὸ μόνοι τους μέσα σὲ μιὰ τελείως ψεύτικη ἀσφάλεια. Ἀκόμη χειρότερα, ἐνοιώσαν ἀναγκασμένοι νὰ τροποποιήσουν τὸ δικὸ τους δόγμα, ἐκεῖ ὅπου ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση με τῆς διάφορες θεωρίες πού οἱ ἐπιστήμονες κάθε τόσο πρότειναν, σχετικά με τὴν καταγωγή τοῦ σύμπαντος, τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου κ.ο.κ.”.

Ὁ καμβὰς τῆς κοσμικῆς πραγματικότητας ἐκπύσσεται ἀποκαλυπτόμενος συνεχῶς στὰ μάτια τῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἐπιστήμη συνομολογεῖ βαθμηδὸν στὶς ἀποκαλύψεις τοῦ κόσμου καὶ ἀνακαλύπτει τὸ μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ. Ἡ συνεχὴς διερευνητικὴ ματιὰ τοῦ προσώπου διαρρηγνύει τὸ καταπέτασμα τῶν κοσμικῶν μυστηρίων. Τὸ κοσμικὸ ὑφάδι ἐκλεπτύνεται καὶ μετακενώνεται σὲ σοφοποιοὺ διακρίβωση τῆς γνωστικῆς προσέγγισης ἐρμηνευόμενο καὶ ἐκπορευόμενο ὑπὸ τὸ καταυγαζόμενο φῶς τῆς καθαρότητος τῆς ψυχῆς¹³.

Σ' ἓνα συνεχές «παιχνίδι» νομοτέλειας καὶ ἐλευθερίας τῆς ἐρμηνευτικῆς τοῦ κόσμου, τὸ πρόσωπο μπορεῖ νὰ στοχάζεται καὶ νὰ ἐπιλέγει ἐλεύθερα μέσα στὸ σχετικὸ προορισμὸ του. Παραμένει ἀνυπότακτο σὲ κάθε ἀντικειμενικοποίηση καὶ καταδεικνύει τὴν ἀπροσδιοριστία σ' ἓνα ἐνεργητικὸ παράγοντα ἀμφισβήτησης κανονιστικῶν ἀρχῶν καὶ ἀνάδειξης τῆς ἑτερουσιότητος καὶ σχέσεων, ὡς μιὰ μορφή μοναδικῆς καὶ ἀνεπανάληπτης συνάντησης μὲ τὸ ἐνδεχόμενο κοσμικὸ γεγονός.

Αὐτὸ τὸ κοσμικὸ γεγονός ἀναφύεται καὶ ἐκδιπλώνεται στὴ σκέψη τοῦ Γρηγορίου Νύσσης σὲ σχέση μὲ τὴν ἐπιστήμη τῆς Βιολογίας. Ἄς ἐξετάσουμε ὁμῶς, εἰδικότερα τὶς σχέσεις αὐτὲς στοχεύοντας στὴν κατάδειξη αὐτῆς τῆς ἴχνευσης στὸ ἔργο τοῦ Ἁγίου.

Θεολογία

Τὸ πρόσωπο

Τὸ πρόσωπο, ὡς φορέας αὐτεξουσιαστικῆς ἐλευθερίας, δὲν ὑπόκειται «φυσικῇ τινὶ δυναστείᾳ, ἀλλ' αὐτεξούσιον πρὸς τὸ δοκοῦν ἔχει τὴν γνώμην»¹⁴. Σ' αὐτὴ τὴ δυναμικὴ τῆς ἐλευθερίας, τὸ πρόσωπο πορεύεται ἀγιοποιητικὰ στὸ χωροχρόνο τῆς κτιστῆς πραγματικότητας καὶ μέσα ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ τῶν προσωπικῶν σχέσεων λειτουργεῖται τὸ ἔλλογο δομικὸ στοιχεῖο τῆς ἀπροσδιοριστίας τῶν σχέσεων.

13. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς*, P.G. 44,1296C: «καὶ τῆς ὑλικῆς ἀγλύος τῶν τῆς ψυχῆς ὀμμάτων ἀφαιρεθείσης, ἐν καθαρῇ τῇ τῆς καρδίας αἰθρία, τηλαυγῶς βλέπεις τὸ μακάριον θέαμα».

14. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, P.G.44,184B. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐξήγησις τοῦ Ἄσματος τῶν Ἀσμάτων*, P.G. 44,769A. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Κατηχητικὸς Λόγος*, P.G. 45,24CD καὶ 57CD.

Ἡ ὑπαρξιακὴ ἐνότητα τοῦ προσώπου¹⁵ καταξιώνεται στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία ὑπὸ τῶν φωτιστικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ συμφυεῖς¹⁶ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς συνέχει¹⁷, ἀλληλοπεριχωρεῖ ἀφράτως καὶ «ὁμοχρόνως»¹⁸ ἀνακρᾷ¹⁹ τὸ σύνθετον τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξίης²⁰. Τὸ σῶμα ἀποτελεῖ τὴν μετοχὴ τοῦ προσώπου στὴν ὕλη τοῦ κόσμου²¹ καὶ

15. Π. Εὐδοκίμων, *Ἡ Ὁρθοδοξία*, σ. 92: “Τὸ πρόσωπο εἶναι ἕνας ὑπαρκτικὸς τρόπος, πὺν διαποτίζει καὶ κάνει «προσωπικὴ» τὴν ὄλότητα ἐνὸς ὄντος, πὺν κάνει τὸ ὄν αὐτὸ μοναδικὸ νὰ σκέπτεται τὸν ἑαυτὸ του, νὰ στοχάζεται τὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ καθορίζει τὸν ἑαυτὸ του... Τὸ «πρόσωπο» οὔτε μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄτομο οὔτε εἶναι κάτι πὺν προσθέεται στὸ σύνολο σώμα-ψυχῆ-πνεῦμα, ἀλλὰ ἀντίθετα, τὸ σύνολο τοῦτο παρουσιάζεται συγκεντρωμένον στὸ ὑποκείμενὸ του, στὸν φορέα του, στὴν ζωικὴ ἀρχὴ του”.

16. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς τὰ Ἀπολιναρίου Ἀντιρρητικὸς*, P.G. 45,1229A.

17. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, P.G. 44,233D. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ κατὰ Θεοῦ σκοποῦ*, P.G. 46,293B.

18. Γρηγορίου Νύσσης, *Ὁμιλία εἰς Ἑσμά Αἰσμάτων*, P.G. 44,24A. “...οὔτε ἡ ψυχὴ προϋπάρχει τοῦ σώματος, οὔτε προκατασκευάζεται τῆς ψυχῆς τὸ σῶμα, ἀλλ’ ὁμοχρόνως ἐν ζωῇ γίνονται”.

19. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, P.G. 44,160D. “Τὸν δὲ νοῦν ὁμοτίμως ἐκάστω τῶν μορίων κατὰ τὸν ἄφραστον τῆς ἀνακράσεως λόγον ἐφάπτεσθαι νομιστέον...” Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, P.G. 44,1344B: “οὔτε γὰρ ἡ ψυχὴ δίχα λόγου ἐπιτελεῖ τι, οὔτε ὁ λόγος δίχα ψυχῆς, οὔτε μὴν ὁ νοῦς πάλιν καθ’ ἑαυτὸν χωρὶς τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ λόγου κατεργάζεται τι, διὰ τὴν ὁμοφυῆ καὶ συμφυῆ καὶ ἀλληλένδετον αὐτῶν κοινὴν δύναμιν τε καὶ ἐνεργεῖαν, τὴν κατ’ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν Θεοῦ”.

20. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, P.G. 44,233D: “Ἄλλ’ ἐνὸς ὄντος τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ διὰ ψυχῆς τε καὶ τοῦ σώματος συνεστηκότος, μίαν αὐτοῦ καὶ κοινὴν τῆς συστάσεως τὴν ἀρχὴν ὑποτίθεσθαι...”. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, P.G. 44,1332D: “Καὶ οἱ μὲν φασὶν αὐτῇ τῇ ἀκαριαίᾳ ῥοπῇ τῆς συλλήψεως τοῦ σώματος καὶ τὴν ψυχὴν ὑφίστασθαι”. Βλ. καὶ Χ. Γιανναρᾶ, *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρωσ*, σ. 73: “Ἡ ἐκστατικὴ ἀναφορὰ προϋποθέτει, δηλαδὴ «περιέχει» τὴ δι-σύνθετη φύση ὡς ὑπαρκτικὴ πραγματικότητα, συντελεῖται ὅμως μόνο στὰ πλαίσια τοῦ ἐνικοῦ γεγονότος τῆς προσωπικῆς ὑπαρξίης: ὀρίζεται ὡς πρὸς τὴν προσωπικὴ ἑτερότητα ἢ ὀρίζει τὴν προσωπικὴ ἑτερότητα”. Βλ. καὶ G. Florovsky, *Δημιουργία καὶ ἀπολύτρωση*, μετάφρ. Π. Πάλλη, σ. 12.

21. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, P.G. 44,228B: “...ἡ δὲ κρᾶσις οὐκ ἄλλη τις παρὰ τὴν τῶν στοιχείων μίξιν ἐστὶ, στοιχεῖα δὲ φαιμέν τὰ τῇ κατασκευῇ τοῦ παντός ὑποκείμενα, δι’ ὧν καὶ τὸ ἀνθρώπινον συνέστησε σῶμα, ἀναγκαίως τοῦ εἶδους οἶον ἐμαγεῖω σφραγίδος τῇ ψυχῇ παραμείναντος...”. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, P.G. 44,737D. Βλ. καὶ π. Δ. Στανιλοάε, “Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα”, σ. 12: “Τὸ σῶμα κάνει κάθε ἄνθρωπο νὰ αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη βοήθειας ἐκ μέρους τῶν ἄλλων καὶ δίνει στὸν καθένα τὴν δυνατότητα νὰ ἐκπληρώσει αὐτὴ τὴν ὑπηρεσία, νὰ ἐπικοινωνήσει ὁ ἕνας μὲ τὸν ἄλλο καὶ νὰ ἀκούσει ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο τοὺς ἀγιαστικὸς λόγους

ἡ ψυχὴ²² συνέχει τὸν ὅλον ἄνθρωπο²³, (ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν διάλυση τοῦ σωματικοῦ «συγκρίματος»²⁴) ὡς εἰκόνα²⁵ - φανέρωση τοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ²⁶. Τελικὰ, τὸ πρόσωπο, ὡς εἰκόνα τοῦ Θεοῦ²⁷, μπορεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ νὰ διακρίνεται²⁸ καὶ νὰ κατοπτρεύει τὸ διαρκῆ πλουτισμὸ τῆς κτιστότητάς του

τῆς γνώσης καὶ τῆς δόξας τοῦ θεοῦ...”. Βλ. καὶ π. Ν. Λουδοβίκου, “Μεταφυσικὴ ἢ ἐσχατολογία τοῦ σώματος;”, σ. 131. Βλ. καὶ Μ. Μπέγγου, “Ὁ ἄνθρωπος ὡς σῶμα στὴν ὀρθόδοξη θεολογία”, σσ. 139 κ.έ.

22. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ Ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, P.G. 46,296B. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, P.G. 44,1332B: “Ζωοποιὸς καὶ συστατικὴ καὶ προνοητικὴ ἡ ψυχὴ ὑπάρχει τῆς τετραστοίχου τοῦ σώματος φύσεως, κατ’ εἰκόνα Θεοῦ τοῦ προνοητοῦ πάσης τετραπεράτου καὶ τῆς ἄνω κτίσεως”. Βλ. καὶ J. Cavarnos, *St. Gregory of Nyssa on the Origin and Destiny of the Soul*, σ. 8. Βλ. καὶ Χ. Λασιδίδη, *Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν Ὀρθόδοξη πίστη*, σ. 42.

23. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ Ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, P.G. 44,156C: “Σιγησάτω τοῖνυν πᾶσα σχολαστικὴ ματαιολογία τῶν μυρίους τισὶ σωματικοῖς τὴν νοητὴν ἐναποκλειόντων ἐνέργειαν, ὧν οἱ μὲν ἐν καρδίᾳ τὸ ἡγεμονικὸν εἶναι τίθενται, οἱ δὲ τῷ ἔγκεφαλῷ τὸν νοῦν ἐνδιατάσθαι φασιν ἐπιπολαίους τισὶ πιθανότησι τὰς τοιαύτας ἐπινοίας κρατοῦντες”.

24. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ Ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, P.G. 46,44D: “...τὴν ἀπλήν ἐκείνην καὶ ἀσύνηθον φύσιν ἐκάστω παρεῖναι τῶν μερῶν, καὶ μετὰ τὴν διάλυσιν οἰεσθαι οὐδὲν τοῦ εἰκότος ἐστίν”.

25. Γρηγορίου Νύσσης, *Λόγος εἰς τοὺς κοιμηθέντας*, JAEGER, IX, σ. 41, στχ. 16-19: “κατὰ γὰρ τὸ θεῖον κάλλος τὸ τῆς ψυχῆς εἶδος ἀπεικονίζεται. Οὐκοῦν ὅταν πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἑαυτὴ βλέπῃ ψυχὴ ἢ τότε δι’ ἀκριβείας ἑαυτὴ καθορᾶ”. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, P.G. 44,1333B: “Ἀλλὰ γε δὴ ἐπὶ αὐτὸ τὸ καιριώτατον τοῦ κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν ἔλθωμεν...”. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, P.G. 44,1333C: “Ὁ δὲ νοῦς οὐδὲ ἀνάτιος ἐστίν, οὐδὲ ἀγέννητος, ἀλλ’ ἐκπορευτὸς παντὶ διατρέχων καὶ τὰ πάντα διασκοπῶν, καὶ ἀοράτως ψηλαφῶν κατ’ εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ παναγίου καὶ ἐκπορευτοῦ Πνεύματος, περὶ οὗ εἴρηται, ὅτι τὸ Πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ, καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ». Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ κατ’ εἰκόνα καὶ καθ’ ὁμοίωσιν*, P.G. 44,1336A: “...εἶπεν ὁ θεῖος Ἀπόστολος τὸν ἄνθρωπο εἶναι κατ’ εἰκόνα Θεοῦ τοῦ ἀοράτου”.

26. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ Ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, P.G. 46,52A: “Ὁ γὰρ ὁμοίωμα Θεοῦ τὴν ψυχὴν εἶναι...”.

27. Π. Εὐδοκίμου, *Ἡ Ὀρθοδοξία*, σ. 106: “Κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης ἡ δημιουργία κατ’ εἰκόνα ἀνυψώνει τὸν ἄνθρωπο στὸ ἀξίωμα τοῦ φίλου τοῦ Θεοῦ, ποῦ ζῆ κατὰ τοὺς ὅρους τῆς θείας ζωῆς”.

28. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ Ἀναστάσεως*, P.G. 46,57B: “Φαμὲν γὰρ τῆς ψυχῆς τὴν μὲν θεωρητικὴν τε διακριτικὴν καὶ τῶν ὄντων ἐποπτικὴν δύναμιν”.

και από την άλλη να επεκτείνεται²⁹ άπειρα και άκόρεστα³⁰ προς τις ενέργειες του Θεού έχοντας την αίσθηση της παρουσίας Του³¹, μέσω της υπερβάσεως του έαυτού του³².

Τὸ ἀγενές

Ὁ ἐκ Καππαδοκίας πατήρ υἰοθετώντας ἕνα ἐξελικτικό σχῆμα και υπερβαίνοντας τὸ στατικό Πλατωνικό και Ἀριστοτελικὸ πρότυπο σκέψης³³, τοποθετεῖ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου και τοῦ ἀνθρώπου σὲ μιὰ δυναμική και ἐξελικτική πορεία³⁴.

Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ τὴν ἐνεργὴ και δημιουργική δύναμη ποῦ διακρατεῖ και συνέχει ὅλο τὸν κόσμο ἀφοῦ στή βούληση τοῦ Θεοῦ «θέλημα-και-ἔργον-ἐστιν-ἡ-τῶν-ὄντων-ζωή-παρ' οὗ-και-ὁ-ἄνθρωπος-εἰς-

29. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ βίου Μωϋσέως*, ser. Sources Chrétiennes, No 1, σ. 262, σχ. 3-5: “ἀεὶ πάντως ὑψηλότερα ἑαυτῆς γίνεται, τὸ τῶν οὐρανίων ἐπιθυμίαν συνεπεκτεινομένη τοῖς ἔμπροσθεν”. Βλ. και Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ Ἄσματα τῶν Ἀσμάτων*, JAEGER, VI, σ. 174, σχ. 5-12. Βλ. και Ἀρχιμ. Π. Μπρούσαλη, *Μυστική Θεολογία*, σ. 67: “Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ ὄρος “ἐπέκταση” εἶναι ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴ διπλὴ ἔννοια τῆς προόδου τῆς ψυχῆς. Γιατί ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος δηλώνει τὴν προσέγγιση τοῦ Θεοῦ και ἀπὸ τὸ ἄλλο παρουσιάζει τὸν Θεὸ νὰ παραμένει ἀπρόσιτος στὸ διηκεές...”.

30. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ βίου Μωϋσέως*, P.G. 44,300D: “Ἐπὶ δὲ τῆς ἀρετῆς παρὰ τοῦ Ἀποστόλου ἕναν τελειότερον ὄρον ἐμάθομεν. Τὸ μὴ ἔχειν αὐτὴν ὄρον”. Βλ. και Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, P.G. 44,648D-649A.

31. Ἀρχιμ. Π. Μπρούσαλη, *Μυστική Θεολογία*, σ. 35: “Ὁ ἅγιος Γρηγόριος παρουσιάζει αὐτὴ τὴν παρουσία μὲ ἕνα σακκουλάκι μύρου, ποῦ χωρὶς αὐτὸ τὰ ἐνδύματα μποροῦν νὰ χάσουν τὸ ἀρωμά τους. ...Συνεπῶς ἡ γνώση τοῦ Θεοῦ μέσα ἀπὸ τὸν καθρέπτη τῆς ψυχῆς εἶναι πραγματικά γνώση τοῦ Θεοῦ και ὄχι γνώση τῆς ψυχῆς... δὲν πρόκειται γιὰ ἄμεση γνώση, ἐπειδὴ ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύπτεται διὰ μέσου τῶν ἐνεργειῶν στὴ ψυχὴ του”.

32. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ βίου Μωϋσέως*, P.G. 44,401AB.

33. Καὶ οἱ δύο ἔλληνες φιλόσοφοι, ὅπως και στὸ σύνολό τῆς ἡ ἀρχαιοελληνική σκέψη, εἰσάγουν μιὰ δεδομένη και ἀπαρασάλευτη κατεστημένη και νομοτελειακή τάξη, ποῦ εἴτε εἶναι τὸ ἐδραῖο εἶδος γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἴτε ἡ πλατωνική ἰδέα. Αὐτοὶ οἱ κλειστοὶ τύποι συνομολογοῦν μιὰ ἀρχετυπική δομὴ ἐνταγμένη σὲ μιὰ κλειστὴ και ἀμετακίνητη περιγραμμάτικὴ πραγματικότητα.

34. Ν. Ματσούκα, *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων και ἄλλα μελετήματα*, σ. 186. Βλ. και Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία και θεολογία στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 98 κ.έ.

τὸ ζῆν παρήχθη»³⁵. Ἡ συνεχὴς ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν τελείωση τῆς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργίας³⁶ δὲ συγκρούεται μὲ τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῶν ἐπιμέρους τάξεων, γιὰτι καθετὶ ποὺ συντελεῖται, ἔχει ριζωθεὶ στὴν πρώτη καταβολὴ τῆς δημιουργίας. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου³⁷ εἶναι μιὰ κίνηση προερχομένη ἀπὸ τῆς σπερματικῆς καταστάσεως, ἡ ὁποία θὰ ὀλοκληρωθεὶ ἐξελισσόμενη σύμφωνα μὲ τὴ φυσικὴ τάξη³⁸. Ὁ ἄνθρωπος, ὡς συγκεφαλαίωση τοῦ κτιστοῦ κόσμου³⁹, καὶ ὁ κόσμος συνυπάρχουν καταρχὴν ὡς πληρώματα καὶ στὴ συνέχεια καὶ ὡς ἐπιμέρους ἐκφάνσεις τῶν δύο αὐτῶν πληρωματικῶν συνόλων⁴⁰. Πρῶτα δηλ. τίθενται οἱ «ἐν ἀκαρεῖ» καταβαλλόμενες πρῶτες αἰτίες καὶ ἀφορμὲς καὶ στὴ συνέχεια πορεύονται σὲ μιὰ ἐξελισσόμενη πορεία⁴¹.

35. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατηχητικός Λόγος*, P.G. 45,40A.

36. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, P.G. 44,184CD. Βλ. καὶ Γρηγορίου Νύσσης, *Ἀπολογητικὸς εἰς τὴν Ἑξαήμερον*, P.G. 44,72B. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, σ. 49: “Ἡ δημιουργία λοιπὸν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ὅπως ἀκριβῶς τὸ λέει ἡ πατερικὴ θεολογία σημαίνει πῶς ὁ Θεὸς κατασκευάζει ἕναν κόσμον, τὸν κτίζει μὲ τὴ δημιουργικὴ του ἐνέργεια, καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς προαιώνιους λόγους τῆς θείας βούλησης”.

37. Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἑξαήμερον τοῦ Μ. Βασιλίου*, σ. 116: “Κοντολογίς, ὅπως γίνεται σπερματικὰ ἢ καθόλου δημιουργία τοῦ σύμπαντος καὶ μάλιστα «ἐν ἀκαρεῖ», καὶ ἔπειτα διαμορφώνεται ἡ ποικιλία, ἔτσι σπερματικὰ καὶ ἐξάπαντος «ἐν ἀκαρεῖ» δημιουργεῖται καὶ ὁ καθόλου ἄνθρωπος ποὺ ἐξελίσσεται στὸν Ἀδάμ, τὴν Εὐά καὶ ὄλους τοὺς ἐπιμέρους ἀνθρώπους μέσα στὴν πτώση, τὸ θάνατο καὶ τὸν πολλαπλασιασμό”. Βλ. καὶ Γ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμός*, σ. 67: “Μὲ ἄλλα λόγια ὁ κόσμος δὲν προέκυψε μὲ τὴ δημιουργία ἐξ ὑπαρχῆς τέλειων καὶ ὀλοκληρωμένων δημιουργημάτων, ἀλλὰ τὰ δημιουργήματα τέθηκαν ἀπὸ τὸ Θεὸ καταρχὴν μὲ τὴ μορφὴ σπερμάτων στὴ κτίση, ἔτσι ὥστε σιγά-σιγά, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἐξελικτικὴ διαδικασίαν καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀναγκαίαν φυσικὴ τάξιν νὰ ὀλοκληρωθοῦν καὶ νὰ γίνουν «καλὰ λίαν”.

38. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, P.G. 44,72C: “Ἄλλ’ ὡς ἀναγκαία τῆς φύσεως τάξις ἐπιζητεῖ τὸ ἐν τοῖς γινομένοις ἀκόλουθο, οὕτως ἕκαστα γεγενῆσθαι φησιν ἐν διηγῆσεως εἰδει περὶ τῶν φυσικῶν δογμάτων φιλοσοφίας”.

39. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν*, P.G. 44,441D: “...μικρὸς δὲ κόσμος ὁ ἄνθρωπος, ὁ δὲ αὐτὸς οὗτος καὶ μίμημα τοῦ ἀρμοσαμένου τὸν κόσμον πεποιῆται, ὅπερ ἐπὶ τοῦ μεγάλου κόσμου οἶδεν λόγος, τοῦτο κατὰ τὸ εἶκος καὶ ἐν τῷ μικρῷ βλέπει”.

40. Ν. Ματσούκα, “Οἱ δύο δημιουργίες στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης”, σ. 183.

41. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, P.G. 44,72B: “Οὐκοῦν τοῦτο νοεῖν, ἡ ἀρχὴ τῆς κοσμογονίας ὑποτίθεται, ὅτι πάντων τῶν ὄντων τὰς ἀφορμὰς καὶ τὰς αἰτίας καὶ τὰς δυνάμεις, συλλήβδην ὁ Θεὸς ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο καὶ ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ θελή-

Ἡ δομικὴ στόφα αὐτῆς τῆς πρώτης σπερματικῆς καταβολῆς εἶναι ἀγενής. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει τὴν ἑτερότητα τοῦ φύλου⁴², γιὰ τὴν πρώτη σπερματικὴ καταβολή⁴³ θὰ κινηθεῖ διαρκῶς ἐξελισσόμενη εἰς τὸ ἐπέκεινα⁴⁴. Ἡ «ἐν ἀκαρεῖ», σπερματικὴ καὶ καθόλου⁴⁵ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου δηλώνει οὐσιαστικὰ καὶ τὸ ἀγενές αὐτῆς τῆς πρώτης σπερματικῆς δημιουργίας⁴⁶. Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη αἰτίαση καὶ τὴν ἐκκι-

ματος ὄρμη ἢ ἐκάστου τῶν ὄντων οὐσία συνέδραμεν, οὐρανός, αἰσθήρ, ἀστέρες, πῦρ, θάλασσα, γῆ, ζῶον, φυτά...”. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, σσ. 168 κ.έ.

Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαμέρου*, P.G. 44,72AB: Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, σσ. 168 κ.έ.

42. Αὐτὴ ἡ ὑπέρβαση τῆς ἑτερότητας τῶν φύλων θὰ εἶναι καὶ ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου σὴν πορεία του πρὸς τὴ θέωση. Δηλ. ἔτσι ὅπως δημιουργήθηκε ὁ ἀνθρώπος (σπερματικῶς), κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο θὰ ὑπερβεῖ τὴ διάκριση τῶν φύλων ἐνώνοντας καὶ ὑπερβαίνοντας τὰ διηρημένα, (Βλ. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν*, P.G. 91,1305BC: “τούτου δὲ χάριν ἔσχατος ἐπεισάγεται τοῖς οὖσιν ὁ ἀνθρώπος οἰονεὶ σύνδεσμός τις φυσικὸς τοῖς καθόλου διὰ τῶν οἰκειῶν μειτεῦων τὴν φύσιν ἀλλήλων διεστηκότα τῷ διαστήματι”), διότι ἡ διάκριση τοῦ ἀνθρώπου σὲ ἄρσεν καὶ θῆλυ δὲν προσδιορίζει στοιχεῖο τελειότητας τῆς ἀνθρώπινης φύσεως (Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, P.G. 44,185A: “Ἐπιτεχνᾶται τῇ εἰκόνι τὴν περὶ τὸ ἄρῶν καὶ θῆλυ διαφορὰν, ἥτις οὐκέτι πρὸς τὸ θεῖον ἀρχέτυπον βλέπει, ἀλλὰ καθὼς εἴρηται τῇ ἀλογωτέρα προσφκειώτα φύσει”), ἀλλὰ παράλληλα δὲν περιορίζει καὶ τὴ μετοχή του (ἀνθρώπου) στὴ θεία μακαριότητα (Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς*, P.G. 44,18BD: “ἐκάτερον γὰρ τούτων ἐστὶ πάντως ἐν πάντι τῷ μετέχοντι τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς”).

43. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τῆς Ἑξαμέρου*, P.G. 44,77D: “Τὰ πάντα ἦν ἐν πρώτῃ τοῦ Θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν ὄρμη, οἰονεὶ σπερματικῆς τινος δυνάμεως πρὸς τὴν τοῦ παντός γένεσιν καταβληθείσης, ἐνεργεῖα δὲ τὰ καθ’ ἕκαστον οὕτω ἦν”. Βλ. καὶ G. Ladner, “The Philosophical Anthropology of Saint Gregory of Nyssa”, σσ. 75-76.

44. Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σ. 115: “Ἀκριβῶς ἡ σπερματικὴ αὐτὴ καταβολή, ποῦ θὰ ἐξελιχθεῖ παραπέρα, κατὰ αὐτονόητο τρόπο δὲν ἔχει διάκριση φύλου”.

45. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, P.G. 44,185D: “Διὰ τοῦτο εἷς ἀνθρώπος κατωνομάσθη τὸ πᾶν, ὅτι τῇ δυνάμει τοῦ Θεοῦ οὔτε τι παρώχηκεν οὔτε μέλλει, ἀλλὰ τὸ προσδοκώμενον ἐπίσης τῷ παρόντι τῇ περιεκτικῇ τοῦ παντός ἐνέργεια περικρατεῖται”.

46. Ἡ ἐπισήμανση τοῦ Σεβασμιωτάτου Ν. Χατζηνικολάου γιὰ τὴ σχέση τοῦ ἀγενοῦς τῆς πρώτης δημιουργίας μὲ τὴν προοπτικὴ ἀγγελικοῦ πολλαπλασιασμοῦ ἀποτελεῖ μὴ σημαντικὴ ἀναφορὰ γιὰ τὴ θεματικὴ διάσταση ποῦ ἐξετάζουμε. Βλ. Σεβασμιωτάτου Ν. Χατζηνικολάου, *Ἐλεύθεροι ἀπὸ τὸ γονιδίωμα*, σ. 143: “Ἐπὶ πλέον δημιουργώντας ὁ Θεὸς τὸν ἀνθρώπο μόνον του, δίχως φύλο, τιμημένον μὲ ἀφθαρσία καὶ ἀθανασία καὶ πολλαπλασιαζόμενον ἀγγελικῶς ἔδειχνε καὶ πῶς ὁ ἴδιος θὰ ἤθελε τὸν ἀνθρώπο. Ὁ ἀνθρώπος, λοιπὸν πλάθεται δίχως φύλο μὲ προοπτικὴ ἀγγελικοῦ πολλαπλασιασμοῦ”.

νούμενη ἀπαρχὴ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους⁴⁷.

Ὑπὸ τὸ πλαίσιο τῆς παραπάνω θεώρησης θὰ ἐξετάσουμε τὴ δυναμικὴ σκέψη τοῦ Γρηγορίου Νύσσης στὴν ἐπιστημονικὴ περιοχὴ τῆς Βιολογίας καὶ εἰδικότερα στὴν ἀναφορὰ του γιὰ τὸ ἀγενὲς τῆς πρώτης δημιουργίας.

Βιολογία

Στὰ πλαίσια τῆς διαμορφωτικῆς ἐπίδρασης τῆς ἐπιστήμης τῆς Βιολογίας καὶ τῆς προσφορᾶς της στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἐξετάσουμε τὸ ἀνθρώπινο γονιδίωμα στὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς Μοριακῆς Βιολογίας, ὡς τὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς τῆς θεματικῆς διάστασης ποὺ ἐξετάζουμε.

Ἡ ἐξέταση, βεβαίως, δὲ θὰ ἀφορᾷ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν ἄβια ὀργανικὴ κατάσταση στὸν ὀργανωμένο βιολογικὸ μεταβολισμό, δεδομένου ὅτι οἱ ἐμπλεκόμενες ἐπιστῆμες (Γεωφυσικὴ, Χημεία, Γενετικὴ καὶ Παλαιοντολογία) ἔχουν συνδράμει τὰ μέγιστα πρὸς τὴν διεκπεραίωση τῆς ἐπιστημονικῆς τεκμηρίωσης καὶ τὴν ἀνακάλυψη νέων στοιχείων⁴⁸. Ἐξάλλου τὸ πρὸς ἐξέταση ζήτημα ἄπτεται τῆς ἀναγνώσεως τοῦ ἀνθρώπινου γονιδιώματος.

Βλ. καὶ Κ. Βασικουρά, *Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου κατὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο Νύσσης*, σ. 125: “Ἐπειδὴ ὁ ἀνθρώπος θὰ ἐξέπιπτε τῆς θελήσεως νὰ διατηρήσει σταθερὴ πορεία πρὸς τὸ ἀγαθὸ καὶ θὰ ἀποκλειόταν ἀπὸ τὴν ἀγγελικὴ ζωὴ, γι’ αὐτὸ πρόσθεσε ὁ Θεὸς τὴν διάκριση τῶν φύλων ποὺ ἐπέτρεψε στὸν ἀνθρώπο νὰ αὐξηθεῖ καὶ νὰ πληθυνθεῖ...”.

47. Γιὰ τὴ συζήτηση περὶ τῆς πρώτης δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου στὴν προοπτικὴ καὶ μεταπτωτικὴ κατάσταση στὸ χῶρο τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς παράδοσης καὶ τῆς πατερικῆς Θεολογίας βλ. ἐνδεικτικὰ: L. Thunberg, *Microcosm and Mediator. The theological anthropology of Maximus the Confessor*, σσ. 155-160. Βλ. καὶ Ν. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, σσ. 113-119. Βλ. καὶ Α. Βλέτση, “Ἡ ἔνωση ἀνδρα καὶ γυναίκας ὡς πρό(σ)κληση ἐνοποίησης τοῦ κόσμου”, σσ. 176-184. Βλ. καὶ Σ. Καλαντζάκη, “Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός”, σσ. 340-364. Βλ. καὶ Σεβασμιώτατο Ν. Χατζηνικολάου, “Ἐλεύθεροι ἀπὸ τὸ γονιδίωμα”, σσ. 139-158. Βλ. καὶ π. Α. Μέσκου, *Ὁ πλανήτης τῆς Θεολογίας*, σσ. 88-93.

48. Γιὰ τὰ ἐπιμέρους ζητήματα τῶν διαφορετικῶν θεωριῶν καὶ τοὺς σχετικοὺς προβληματισμοὺς βλ.: F. Dysson, *Προελεύσεις ζωῆς*, μετάφρ. Α. Τσουκαλάδακη, σσ. 33 κ.έ. Βλ. καὶ F. Dysson, “A Model for the Origin of Life”, σσ. 344-350. Βλ. καὶ S. Spiegelman, “An in vitro analysis of a replicating molecule”, σσ. 3-68.

Ειδικότερα, και στα όρια της Γενετικής, θα επιχειρήσουμε να εισδύσουμε στην περιοχή των γονιδίων. Είναι γεγονός ότι η αποκωδικοποίηση του DNA⁴⁹ συντέλεσε στη δημιουργία νέων δεδομένων, που άπαντούν σε μια σειρά ζητημάτων, τα οποία αποτελούσαν για πολλές δεκαετίες μυστήρια⁵⁰ της ζωής για τον άνθρωπο. Στην παρούσα μελέτη δε θα έπεκταθούμε στην αναλυτική περιγραφή της χημικής άλυσίδας, ούτε θα αναφερθούμε σε επιμέρους γνωστικές περιοχές του γενετικού ύλικου (τα βιολογικά είδη, τη δομή του κυττάρου, τα χρωμοσώματα, την ανάγνωση νουκλεοτιδίων, την κλωνοποίηση, τις γονιδιακές παρεμβάσεις, τις επιμέρους εφαρμογές της γενετικής τεχνολογίας, τα ζητήματα βιοηθικής κ.ά.) μιὰ και τὸ ζητούμενό μας ἀφορᾶ κυρίως στὴ χαρτογράφηση τῶν γονιδιακῶν περιοχῶν, ὅπως αὐτὸ ἐξετάζεται κατὰ τὴν πρώτη γένεση τοῦ ἀνθρώπου.

Τὸ πρόγραμμα τῆς χαρτογράφησης τοῦ ἀνθρώπινου γονιδιώματος ἀφορᾶ στὴν ὀλικὴ καταγραφή καὶ ταξινόμηση (ἐντοπισμὸς τῆς ἀκριβοῦς θέσης σὲ ὄλο τὸ μῆκος τῶν χρωματοσωμάτων) τῆς ἀλληλουχίας τῶν βάσεων τοῦ DNA σὲ ἓνα τυπικὸ ἀνθρώπινο κύτταρο. Εἰδικότερα ἡ ἀνάγνωση τοῦ γονιδιώματος μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν ἀνατομία τῶν γόνων, τὶς γενετικὲς πληροφορίες καὶ τὴ μοναδικότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου⁵¹. Αὐτὴ ἡ μοναδικότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου συνιστᾷ οὐσιαστικὰ καὶ τὸ ἀνεπανάληπτο τοῦ προσώπου. Στὸν πυρήνα δηλ. τοῦ κάθε κυττάρου ἀνακαλύπτουμε τὴν πληροφορία τῆς σύστασης τοῦ ὅλου καὶ μοναδικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κυττάρου⁵² γίνεται φανερὴ ἀπὸ τὸ ὅτι κάθε κύτταρο μπο-

49. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀνακάλυψης τῆς διπλῆς ἕλικας βλ. Μ. Morange, *Ἱστορία τῆς Μοριακῆς Βιολογίας*, μετὰφρ. Λ. Λάκκα, σσ. 159-205.

50. Ἀρχιεπισκόπου Χ. Παρασκευαΐδη, “Γενετικὴ Μηχανικὴ καὶ Κλωνοποίηση στὴν Ὑπηρεσία τῆς Ζωῆς ἢ τοῦ Ὀλέθρου”, <http://www.ecclesia.gr/greek/Archbishop/koinonia/Cloning.html>: “Τὸ μυστήριον γοητεύει τὸν ἀνθρώπο καὶ ἡ προσπέλασή του συνιστᾷ τὸν μεγάλο πειρασμό, στὴν ἀναζήτηση τῶν μυστικῶν του”.

51. Ἡ ἀνθρωπότητα εἶναι μιὰ καὶ μοναδική. Ἡ ἀνακάλυψη τῶν γονιδίων μᾶς προσανατολίζει στὴν ἐνότητα τῆς ζωῆς. Τὸ 99,9% τῶν ἀνθρώπων ἔχουν τὶς ἴδιες ἀλληλουχίες στὸ γονιδιώμα τους. Οἱ διαφορὲς ὅμως ἐντοπίζονται στὸ ὑπόλοιπο ποσοστὸ. Γιὰ τὴ συζήτηση καὶ τὴν προβληματικὴ τῆς πραγμάτευσης τῆς ἐνότητας τῆς ζωῆς βλ. ἐνδεικτικὰ: Σ. Ἀντωνάρακη, “Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀνθρώπινου Γονιδιώματος. Πανηγυρισμὸς καὶ σύνεση”, σσ. 351-360. Βλ. καὶ J. Shreeve, “Τὰ μυστικὰ τῶν γονιδίων”, σσ. 120 κ.έ. Βλ. καὶ Ν. Κόιου, *Ἠθικὴ θεώρηση τῶν τεχνικῶν παρεμβάσεων στὸ ἀνθρώπινον γονιδίωμα*, σσ. 58 κ.έ. Βλ. καὶ Μ. Morange, *Τὸ μερίδιο τῶν γονιδίων*, σσ. 207 κ.έ.

52. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ κυττάρου βλ.: Β. Μαρμαρᾶ, *Βιολογία κυττάρου*, σ. 52 κ.έ. Βλ. καὶ Ν. Γ. Θωμοπούλου, *Ὁ ὑποκυτταρικὸς κόσμος*, σσ. 13 κ.έ.

ρεῖ νὰ ἀναπαράγει τὸ σύνολο τῶν στοιχείων τοῦ ὄργανισμοῦ.

Στὰ πλαίσια τῆς παραπάνω προσέγγισης θέτουμε τὴν προβληματικὴ τῆς πρωτογενοῦς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ὅπως αὐτὸ καταγράφεται στὴν πορεία καὶ στὰ στάδια⁵³ τῆς ἐξέλιξης⁵⁴. Μιᾶς ἐξέλιξης ποὺ πραγματοποιήθηκε μετὰ τὴ συνεχῆ ἀντιπαράθεση τῶν ὀργανισμῶν μετὰ τὸ περιβάλλον τους καὶ τὴν ἀνάλογη προσαρμογὴ τους σὲ αὐτό. Ἡ γενετικὴ πολυμορφία συντελεῖται μετὰ τὴ μεταβίβαση νέων δομῶν ἐξαιτίας τῆς μεταλλαγῆς⁵⁵ τῶν γονοτύπων. Ἡ ἀναπαραγωγὴ νέων ἀσταθειῶν σὲ μιὰ πορεία ἐξελικτικῶν συνθέσεων καὶ μεταλλάξεων⁵⁶ διεύρυνε τὰ ὄρια τῆς γενετικῆς ποικιλίας καὶ ἐπιλογῆς.

Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στάδιο σύνθεσης καὶ δημιουργίας νέων σταθερῶν, ὅπου οἱ στρατηγικὲς ἐπιβίωσης καὶ αὐτοσυντήρησης ἀποτελοῦσαν τὸν κεντρικὸ χαρακτήρα τῶν συστημάτων, ὁ πολλαπλασιασμοὸς πραγματοποιοῦνταν μέσῳ τῶν δύο γονέων, ἀλλὰ μόνο σὲ ἓνα φύλο. Σὲ αὐτὸ τὸ πρῶτο στάδιο ἐξέλιξης ἢ διαφοροποίηση τῶν γενετικῶν κυττάρων δὲν εἶχε συντελεστεῖ ἀκόμα. Εἴχαμε οὐσιαστικὰ ἓνα φύλο, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε μιὰ νέα γενετικὴ ποικιλία.

Δὲ θὰ προχωρήσουμε στὰ ὑπόλοιπα στάδια ἐξέλιξης, ὅπως τῆς δημιουργίας πυρηνικῶν κυττάρων καὶ στὴ διάκριση τῶν δύο φύλων, ἀφοῦ τὸ ζητούμενο τῆς παρούσης μελέτης ἐξετάζει μόνο τὴν πρώτη φάση τῆς ἐξέλιξης θέλοντας νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ ἀγενὲς τῆς πρώτης δημιουργίας.

ἽΟρισμένα συμπεράσματα

Πέρα ἀπὸ κυρίαρχες ἀποφάνσεις καὶ θεωρητικὲς συνθέσεις φαίνεται πῶς γιὰ ἀκόμη μιὰ φορὰ ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ Γρηγορίου

53. Γιὰ τὴν ἀπροσδιοριστία, τὴν τυχαιότητα καὶ τὴ διακύμανση τῶν σταδίων τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας βλ. ἐνδεικτικὰ: J. Monod, *Τύχη καὶ ἀναγκαιότητα*, μετάφρ. Ν. Παπαδόπουλου, σσ. 108-110. Βλ. καὶ Κ. Καστοριάδη, *Τὰ σταυροδρόμια τοῦ λαβύρινθου*, σσ. 223-226. Βλ. καὶ Χ. Γιανναρᾶ, *Μετα-νεωτερικὴ Μετα-φυσικὴ*, σσ. 111-124. Βλ. καὶ Γ. Γραμματικᾶκη, *Ἡ κόμη τῆς Βερενίκης*, σσ. 9-21.

54. Ἀναφορικὰ γιὰ τὴ θεωρία τῆς ἐξέλιξης καὶ τὴν προέλευση τῶν εἰδῶν βλ. J. D. Futuyama, *Ἐξελικτικὴ Βιολογία*, ἐπιμέλ. Λ. Ζούρου, σσ. 9-21.

55. Κ. Κρίμπα, “Ἡ σύγχρονη ἐξελικτικὴ βιολογία καὶ ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς”, σ. 337.

56. Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἔννοια τῆς “μετάλλαξης” βλ. Th. Dobzhansky, *Ἡ γενετικὴ τῆς ἐξελικτικῆς πορείας*, μετάφρ. Κ. Καστριτση, σσ. 61 κ.έ.

Νύσσης για την πρώτη δημιουργία τίθεται στο μικροσκόπιο της Βιολογίας και τεκμηριώνεται επιστημονικά.

Τò ἀγενές τῆς πρώτης δημιουργικῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἐξελικτικὴ δυναμικὴ αὐτῆς τῆς πρώτης σπερματικῆς καταβολῆς συνάδουν μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς ἀνακαλύψεις τῆς Ἐξελικτικῆς Γενετικῆς. Τò φύλο ἐντάσσεται σὲ μίᾳ ἐξελικτικῇ πορείᾳ, ὅπου διαμορφώνονται σταδιακὰ τὰ ἐπιμέρους χαρακτηριστικά του.

Ἡ συνεχῆς κίνηση, ἡ ἐξέλιξη, ἡ δυναμικὴ πορεία καὶ ἡ μεταβολὴ ἀποτελοῦν τὸν κοινὸ παρανομαστὴ καὶ στὴ σκέψη τοῦ Ἁγίου καὶ στὰ συμπεράσματα τῆς ἐπιστήμης τῆς Βιολογίας. Ὁ σκοπὸς αὐτῆς τῆς δυναμικῆς πορείας καὶ ὁ τρόπος αὐτῆς τῆς διαδρομῆς εἶναι διαφορετικὸς σὲ κάθε περίπτωσι, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς διαφεύγει σὲ κάθε περίπτωσι εἶναι ὁ ἀνοιχτὸς δίαυλος ἐπικοινωνίας τῆς Θεολογίας καὶ ὁ συνεχῆς διάλογος σὲ κάθε ἔκφασή του.

Αὐτὸς ὁ διάλογος, παρὰ τὶς ὅποιες διαφωνίες καὶ ἐπιμέρους δυσκολίες, δηλώνει κάθε φορὰ τὴ δυναμικὴ τῆς Θεολογίας καὶ τὴν δημιουργικὴ τῆς σκευῆ. Γιατὶ αὐτοὶ οἱ δίαυλοι σχέσεων ἀνακαλύπτουν συνεχῶς νέα πεδία κοινῆς ἀναφορᾶς καὶ ἐκ παραλλήλου πορεῖες. Γιατὶ τελικὰ ἡ ἀνακάλυψη τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ⁵⁷ μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου καὶ μὲ τὴ σύμπραξι τῶν ἐπιστημῶν καταδεικνύει τὴν ἀνοιχτὴ καὶ δόκιμη διαλογικότητα καὶ τὴ λειτουργικὴ δυναμικὴ τῆς.

Τò ἀπρόβλεπτο γεγονός τῆς συνάντησης τοῦ προσώπου μὲ τὸ κοσμικὸ γεγονός καὶ ἡ μοναδικότητα αὐτῆς τῆς σχέσης μεταφέρει τὴ λειτουργικὴ δυναμικὴ τοῦ διεπιστημονικοῦ διαλόγου σὲ νέες δημιουργικὲς ἀτραπούς. Αὐτὸς ὁ διάλογος παρέχει νέες δυνατότητες ἀναφορᾶς καὶ ἐρμηνείας τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ καὶ συντείνει διαρκῶς στὴν προσαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης σὲ αὐτοὺς τοὺς λόγους. Τελικὰ, τὸ εὐκταῖο ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ διαλόγου δὲν ἀνευρίσκεται τόσο στὴν ταύτιση ἢ μὴ τῶν ἐπιμέρους θεωρήσεων, ἀλλὰ στὴν ἀνοιχτὴ ἐρμηνευτικὴ ἀμφιδρομία τῆς σκέψης καὶ στὴ ζῶσα καὶ ἐξελισσόμενη ἱστορικὴ πορεία ποὺ μεταπλάθεται καὶ διευρύνεται συνεχῶς ὑπὸ τὴν ἀνάπτυξη νέων ἐπιστημονικῶν προσεγγίσεων.

57. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον*, Ρ.Γ. 29,33C: “παρέλιπε δὲ ἡ ἱστορία τὸν ἡμέτερον νοῦν γυμνάζουσα πρὸς ἐντρέχειαν, ἐξ ὀλίγων ἀφορμῶν παρεχομένη ἐπιλογίζεσθαι τὰ λειπόμενα”.

SUMMARY

The study of the thought of Saint Gregory of Nyssa is both never-ending and continuous. The identification of a scientific procedure in a series of observations made by the Saint underlines the parallel tracks taken by the various branches of Knowledge. For the branches of Theology and Biology, in particular, their shared interpretation of the role of the first reproductive gene in the creation of man constitutes a light significant reference.

The reference made by Gregory of Nyssa to the non-sexual nature of the first reproductive gene falls within the evolutionary track of the “instantaneous” and the total process of the creation of man. This first reproductive gene is marked by the lack of any difference between the genders. This is namely the first censure and the overall origin of the human species.

A similar consideration exists in the scientific field of Biology. Essentially, the uniqueness of each human being lies in the individual nature of each person. In the nucleus of each cell, one may find all information necessary for the making of a unique human being.

During a steady evolutionary process, genetic polymorphism is achieved through the transmission of new structures created through gene mutation. At this early of evolution, the differentiation of reproductive cells had not yet been completed. There was essentially one gender only, since there was but one genetic variety.

Steady movement, evolution, dynamic process and change constitute the common denominator between the thought of the Saint and the conclusions of the science of Biology. The scholarly dialogue of the sciences constitutes a steady and open challenge which diffuses into a series of individual topics. The evolving secular reality does not restrict itself to closed confines, but it follows a steady course. The enlargement, development and remolding of scientific thought into a two-way conversational and scientific relation constitutes a steady search, which represents an open contemplation of the future.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Για τὰ ἔργα τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔκδοση τοῦ J. P. Migne, *Patrologiae Graeca* (P.C.), τ.μ. 44-45-46. Ἐπιπροσθέτως χρησιμοποιήθηκε ἡ ἔκδοση τοῦ W. Jaeger, ὅπως καὶ ἡ σειρά *Sources Chrétiennes*, (No 1). Για τὰ ἔργα τῶν ὑπόλοιπων Ἁγίων πατέρων χρησιμοποιήθηκε ἡ P. G. τοῦ J. P. Migne.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

- Ἀντωναράκης Σ. “Τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀνθρώπινου Γονιδιώματος. Πανηγυρισμός καὶ σύνεση”, *Ἐπιστήμες Τεχνολογίες Αἰχμῆς καὶ Ὁρθοδοξία*, Ἀθήνα 2001, σσ. 351-360.
- Βασιτόκουρας Κ. *Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου κατὰ τὸν Ἁγιο-Γρηγόριο-Νύσσης*, ἐκδόσεις Ἐπέκταση, Κατερίνη 1999.
- Βλέτσης Α. “Ἡ ἔνωση ἀνδρα καὶ γυναίκας ὡς πρό(σ)κληση ἐνοποίησης τοῦ κόσμου”, *Τιμητικός τόμος πρὸς τὸν Γ. Μαντζαρίδη*, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 176-184.
- Γιανναρᾶς Χ. *Τὸ πρόσωπο καὶ ὁ ἔρω*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1987.
- Γιανναρᾶς Χ. *Μετα-νεωτερικὴ Μετα-φυσικὴ*, ἐκδόσεις Δόμος, Ἀθήνα 1993.
- Γουνέλας Σ. “Περὶ ἐπιστήμης ἢ «κενῆς ἀπάτης»”, *Δύο κείμενα περὶ ἐπιστήμης*, Ἀθήνα 1986, σσ. 67-107.
- Γραμματικάκης Γ. *Ἡ κόμη τῆς Βερενίκης*, ἐκδόσεις Πανεπιστημιακῆς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1997.
- Εὐδοκίμοφ Π. *Ἡ Ὁρθοδοξία*, μετάφρ. Α. Μουρτζοπούλου, ἐκδόσεις Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη 1972.
- Θωμόπουλος Ν. Γ. *Ὁ ὑποκυτταρικός κόσμος*, ἐκδόσεις Universal Studio Press, Θεσσαλονίκη 1995.
- Καλαντζάκης Σ. «*Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός*», ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2001.
- Κανελλόπουλος Π. *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*, ἐκδόσεις Ἐστία, Ἀθήνα 2003.
- Καστοριάδης Κ. *Τὰ σταυροδρομία τοῦ λαβύρινθου*, ἐκδόσεις Ὑψιλον/βιβλία, Ἀθήνα 1991.
- Κοῖος Ν. *Ἡθικὴ θεώρηση τῶν τεχνικῶν παρεμβάσεων στὸ ἀνθρώπινο γονιδίωμα*, (Διδακτ. Διατρ.), ἐκδόσεις Σταμούλη Α.Ε., Ἀθήνα 2003.
- Κρίμπας Κ. “Ἡ σύγχρονη ἐξελικτικὴ βιολογία καὶ ὁ φιλοσοφικός στοχασμός”, *Δευκαλίων*, τ.χ. 23-24, 1978, σσ. 311-355.
- Λασιπίδης Χ. *Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον πίστην*, Χ.Ο., Θεσσαλονίκη 1994.

- Λουδοβίκος Ν. (π.) “Μεταφυσικὴ ἢ ἐσχατολογία τοῦ σώματος;”, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.*, τ.μ. 1, 1990, σσ. 113-137.
- Μαρμαρᾶς Β.-
Μαρμαρᾶ –
Λαμπροπούλου Μ.
Μαρτζέλος Γ. *Βιολογία κυττάρου*, ἐκδόσεις Χατζηϊωάννου, Πάτρα 1995.
- Ματσούκας Ν. *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικός προβληματισμός, Μελετήματα δογματικῆς Θεολογίας Β΄*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 41, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 2000.
- Ματσούκας Ν. *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καὶ θεολογία, στὴν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*, Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 10, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1990.
- Ματσούκας Ν. *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1986.
- Ματσούκας Ν. «Οἱ δύο “Δημιουργίες” στὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», ἀνάτυπο Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδας Θεολογικῆς Σχολῆς, *Κληρονομία*, τ.μ. 21, τ.χ. Α΄-Β΄, Θεσσαλονίκη 1992.
- Ματσούκας Ν. *Μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων καὶ ἄλλα μελετήματα*, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1992.
- Ματσούκα Ν. *Κείμενο-μετάφραση, εἰσαγωγή-σχόλια στὸ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ. Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1989.
- Ματσούκας Ν. *Δογματικὴ καὶ συμβολικὴ Θεολογία Α΄: εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*. Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 2, ἐκδόσεις Πουρναρᾶ, Θεσσαλονίκη 1985.
- Μέσκος Α. *Ὁ πλανήτης τῆς Θεολογίας*, ἐκδόσεις Ἱερὰ Μονὴ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, Σοχὸς 2002.
- Μεταλληνὸς Γ.
(πρωτοπρεσβ.)
Μπέγζος Μ. “Ἐκκλησία καὶ ἐπιστήμη τὸν 18ο αἰῶνα”, *Σύναξη*, τ.χ. 18, σσ. 73-79.
- Μπέγζος Μ. “Μεταξὺ ἀπολογητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς”, *Σύναξη*, τ.χ. 17, Ἀθήνα 1986, σσ. 35-51.
- Μπέγζος Μ. “Ὁ ἄνθρωπος ὡς σῶμα στὴν ὀρθόδοξη θεολογία”, *Ἐκκλησιαστικὸς Κήρυκας*, τ.χ. 4, 1992, σσ. 139-153.
- Μπέγζος Μ. “Μεταξὺ ἀπολογητικῆς καὶ ἀποκαλυπτικῆς”, *Σύναξη*, τ.χ. 17, Ἀθήνα 1986, σσ. 35-51.
- Μπρούσαλης Π.
(Ἄρχιμ.)
Παρασκευαΐδης Χρ.
(Μακαριώτατος) *Μυστικὴ Θεολογία*, ἐκδόσεις Ἐπέκταση, Κατερίνη 1997.
- Παρασκευαΐδης Χρ. “Γενετικὴ Μηχανικὴ καὶ Κλωνοποίηση στὴν Ὑπηρεσία τῆς Ζωῆς ἢ τοῦ Ὀλέθρου”, <http://www.ecclesia.gr/greek/Archbishop/Koinonia/Cloning.html>, (τελευταία προσπέλαση 19 Ἀπριλίου 2004).

- Σιάσος Λ. *Αίμα Σταφυλίσ*, εκδόσεις Άρμος, Άθήνα 1998.
 Σταμούλης Χ. *Κάλλος τὸ ἅγιον*, εκδόσεις Άκριτας, Άθήνα 2004.
 Στανιλόαε Δ. (π.) “Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα”, ἀπόδοση ἀπὸ τὰ Γαλλικὰ Ζ. Πλιάκου, *Σύναξη*, τ.χ. 4, Άθήνα 1982, σσ. 7-13.
 Χατζηνικολάου Ν. (Σεβασμ.) *Ἐλεύθεροι ἀπὸ τὸ γονιδίωμα*, Κέντρο Βιοϊατρικῆς Ἡθικῆς καὶ Δεοντολογίας, Άθήνα 2002.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

- Cavarnos J. *St. Gregory of Nyssa on the Origin and Destiny of the Soul*, εκδόσεις Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, Massachusetts 1956.
 Dobzhansky Th. *Ἡ γενετική τῆς ἐξελικτικῆς πορείας*, μετάφρ. Κ. Καστρίτσης, εκδόσεις Columbia University Press, Θεσσαλονίκη 1989.
 Dyson F. *Προελεύσεις ζωῆς*, μετάφρ. Α. Τσουκαλαδάκης, εκδόσεις Συναλμα, Άθήνα 1997.
 Dysson F. “A model for the Origin of Life”, *Journal Mol. Evolution*, τ.χ. 18, 1982, σσ. 344-350.
 Florovsky G. *Δημιουργία καὶ ἀπολύτρωση*, μετάφρ. Π. Πάλλη, εκδόσεις Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1983.
 Futuyama J. D. *Ἐξελικτική Βιολογία*, ἐπιμέλεια Α. Ζούρος, εκδόσεις Πανεπιστημιακῆς Ἐκδόσεις Κρήτης, Ἡράκλειο 1995.
 Ladner G. “The Philosophical Anthropology of Saint Gregory of Nyssa”, *Dombarton Oaks Papers*, Cambridge, Mass. 1956, σσ. 61-94.
 Morange M. *Τὸ μερίδιο τῶν γονιδίων*, μετάφρ. Α. Λάκκα, εκδόσεις Καστανιώτη, Άθήνα 2000.
 Morange M. *Ἱστορία τῆς μοριακῆς βιολογίας*, μετάφρ. Α. Λάκκα, εκδόσεις Καστανιώτη, Άθήνα 1999.
 Monod J. *Τύχη καὶ Ἀναγκαιότητα: δοκίμια γιὰ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία τῆς νεώτερης βιολογίας*, μετάφρ. Ν. Παπαδόπουλος, εκδόσεις Ράππας, Άθήνα 1971.
 Sherrard P. “Ὁ ἀπανθρωπισμὸς τοῦ ἀνθρώπου”, *Δύο κείμενα περὶ ἐπιστήμης*, εκδόσεις Σύναξη, Άθήνα 1986, σσ. 9-63.
 Shreeve J. “Τὰ μυστικά τῶν γονιδίων”, *National Geographic*, τ.μ. 3, Ὀκτ. 1999, σσ. 108-126.
 Spiegelman S. “An in vitro analysis of a replicating molecule”, *American Scientist*, τ.μ. 55, σσ. 3-68.
 Thunberg L. *Microcosm and Mediator. The theological anthropology of Maximus the Confessor*, εκδόσεις Open Court, Chicago 1995.